

KRIMINALINĖ SUBKULTŪROS PENITENCINĖSE ĮSTAIGOSE GENEZĖ, RAIDA IR STRUKTŪRA

Lektorius Artūras Petkus

Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Kriminologijos katedra
Ateities g. 20, 2057 Vilnius
Telefonas 271 46 18
Elektroninis paštas arturaspetkus@yahoo.com

*Pateikta 2003 m. rugsėjo 15 d.
Parengta spausdinti 2004 m. kovo 1 d.*

Pagrindinės sąvokos: kriminalinė subkultūra, penitencinės įstaigos, kastos, stratifikacija.
Keywords: criminal subculture, penitentiary institutions, castes, stratification.

S a n t r a u k a

Straipsnyje atskleidžiamos kriminalinės subkultūros ištakos, jos raidos tendencijos Lietuvos penitencinėse įstaigose. Nuteistųjų, o ypač recidyvistų plėtotas tradicijas, elgesio taisykles nuteistųjų iš Rusijos kolonijose bei kalėjimuose perėmė ten bausmes atliekantys nuteistieji iš Lietuvos. Pakartotinai nuteisti laisvės atėmimo bausmėmis Lietuvoje, šie asmenys išsaugotas neformalias elgesio normas vėliau įtvirtindavo Lietuvos penitencinių įstaigų nuteistųjų aplinkoje. Lietuvos penitencinės įstaigose plito savitais ypatumais pasižyminti, tačiau su Rusijos laisvės atėmimo įstaigomis glaudžiai susijusi kriminalinė subkultūra.

Šiuo metu Lietuvos penitencinėse įstaigose egzistuojanti kriminalinė subkultūra turi savitą elementų sistemą, pasižymi specifiniais bruožais, kurie yra tam tikra nuteistųjų ideologija, užkertanti kelią penitencinių įstaigų administracijos auklėjamojo pobūdžio priemonių poveikiui nuteistojo gyvenimui. Ji daro didelę įtaką nuteistojo elgesiui bei minimizuoja laisvės atėmimo bausmės tikslų įgyvendinimą.

Straipsnio tikslas – atskleisti kriminalinės subkultūros atsiradimo ir plitimo prielaidas, mechanizmus, kuriems sąlygas sudarė valstybės įgyvendinama bausmių vykdymo politika, penitencinėse įstaigose laikytų asmenų mentaliteto, vertybinių orientacijų ir kiti skirtumai.

Straipsnyje pateikiami tyrimų duomenys buvo gauti interviu metodu apklausus Lietuvos penitencinių įstaigų, kuriose bausmę atlieka pakartotinai nusikaltimus padarę nuteistieji, administracijos darbuotojus (30 respondentų) bei nuteistuosius (50 respondentų).

Mokslinės ar kitokios informacijos apie tarpukario Lietuvos penitencines įstaigas, kriminogeninę padėtį, nuteistųjų bendravimo ir elgesio normas jose nėra gausu. Tarpukario Lietuvoje bausmių vykdymo sistemos tobulinimui buvo skiriama nepakankamai dėmesio, palyginti su baudžiamojo persekiojimo sistema. Tuo metu mokslininkai bei visuomenės vei-

kėjai atkreipė dėmesį į tai, kad kova su nusikaltimais, nusikaltusių asmenų baudimas negali „monopolizuoti“ teisėsaugos institucijų bei visuomenės pastangų, kadangi nusikaltusiems asmenims skiriama laisvės atėmimo bausmė, kai netinkama bausmių vykdymo sistema, nėra pakankamai veiksminga ir nepataiso nusikaltėlių.

Štai kanauninko Steponaičio pranešimo Naujosios Romuvos klubo posėdyje mintys: „Kalėjimas yra vieta, kur kalinys atlieka bausmę už teisės įžeidimą ir kur jis yra auklėjamas, kad išėjęs į laisvę būtų geru naudingu piliečiu. Kalėjimo tad uždavinys yra stengtis, kad kalinys ne tik skirtą bausmę atliktų, bet kad jis būtų pataisytas“ [1, p. 357-358]. Autorius nurodo, kad tik pastaruoju laiku stengiamasi kalinius skirstyti pagal amžių, nusikaltimo rūšis, <...>. Kauno sunkiųjų darbų kalėjime, įrengtame 1861 m., esančios nepakeliamos higienos sąlygos, griauinančios kalinių sveikatą. Gyvenant tokiomis sąlygomis esą įsivyrėja blogieji elementai, verčią pasiduoti jų įtakai. Kalėjimų administracijos uždaviniai esą labai sunkūs, juo labiau kad tam darbuotojai nėra rengiami. Todėl recidyvistų tokiomis sąlygomis nebeįmanoma pataisyti ir tai kelia nepasitikėjimą visais kaliniais“ [2, p. 20].

Nors tuometinių penitencinių įstaigų darbo kokybė apibūdinama ganėtinai švelniai, tačiau iš tikrųjų tai buvo aktuali problema, kurią pripažino ir P. Ruseckas, teigdamas, kad „kalėjimai paprastai nusikaltėlių netaiso, bet tik dar labiau gadina“ [3, p. 47].

Nuteistų asmenų laikymas atskirai (atsižvelgiant į amžių, teistumų skaičių, padaryto nusikaltimo sunkumą ir kt.), arba pažangioji kalinimo sistema, buvo pradėta taikyti tik apie 1936 m. Galima daryti išvadą, kad iki tol nuteistųjų auklėjimas, galima sakyti, nebuvo įmanomas. Neatskiriant pirmą kartą padariusių nusikaltimus ir nuteistų asmenų nuo recidyvistų¹, šių daroma neigiama įtaka („blogieji elementai, verčią pasiduoti jų įtakai“) kitiems nuteistiesiems buvo veiksmingesnė nei nekompetentingų administracijos darbuotojų neprofesionalios pastangos koreguoti nusikaltusio asmens elgesį. Negausūs ir duomenys apie tarpukario Lietuvos penitencinėse įstaigose galiojusias neformalias elgesio taisykles. Tačiau papildomai remiantis atlikta socialinės izoliacijos sąlygomis laikomų asmenų saviorganizacijos analize galima daryti išvadą, kad ir tarpukario Lietuvos penitencinėse įstaigose neformali nuteistųjų saviorganizacija egzistavo [5, p. 94–95].

Šiuo metu Lietuvos penitencinėse įstaigose egzistuojanti nuteistųjų saviorganizacijos forma su savitomis tradicijomis, papročiais, elgesio taisyklėmis bei struktūrine hierarchija formavosi ne tiek savarankiškai bei izoliuotai, kiek veikiant per keletą amžių susiformavusiai Rusijos kalėjimų kriminalinei subkultūrai. Rusijos kalėjimų kriminalinė subkultūra didžiausią įtaką Lietuvos nuteistųjų bendruomenei padarė po Antrojo pasaulinio karo, sovietinės okupacijos laikotarpiu.

Daugumą Rusijos penitencinių įstaigų kriminalinės subkultūros elementų Lietuvos nuteistieji perėmė (iš dalies suteikdami savitų bruožų), nes tai buvo efektyvus nuteistųjų tarpusavio ryšių reguliavimo bei savęs įtvirtinimo grupėje priemonė.

Iš karto po Antrojo pasaulinio karo visų valstybės institucijų veikla buvo organizuojama centralizuotai, vykdant nurodymus iš Maskvos. Ne išimtis buvo ir bausmių politika, kurios elementas – bausmių vykdymas – tiesiogiai priklausė nuo totalitarinės santvarkos veiklos metodų. Bausmės buvo griežtinamos, ypač daug asmenų nuteisiama už politinius nusikaltimus, o nuteistieji nebuvo skirstomi pagal padaryto nusikaltimo sunkumą, pakartotinumą ir kt. Prasidėjusi nuteistųjų „migracija“ per visų Sovietų Sąjungai priklausiusių respublikų penitencines įstaigas sudarė sąlygas plisti iki tol labiau Rusijos kalėjimams būdingai nutiestųjų kriminalinei subkultūrai. Tarp nuteistųjų didesnę autoritetą turėdavo recidyvistai, kurie ne tik būdavo teisti laisvės atėmimo bausmėmis keletą kartų, bet ir atlikdavo visas bausmes nuo pradžios iki galo. Recidyvistų autoritetas padidėdavo ir tuo atveju, jei laisvės atėmimo bausmes jie atlikdavo ypatingojo režimo pataisos darbų kolonijose, kur nuteistiesiems buvo išskirtinai sunkios sąlygos.

¹ Šiame straipsnyje vadovaujamas kriminologine recidyvisto samprata (žr. [4, p. 10]).

Tuo metu daug dešimtmečių galiojančias neformalias nuteistųjų elgesio taisykles, kurių Rusijoje griežtai laikėsi „senieji autoritetai“ ir kontroliavo, kad jų laikytųsi visi nuteistieji, pradėjo pažeidinėti „lenkų vagys“ („польские воры“). Jie pareiškė pretenzijas į neformalią valdžią kitiems nuteistiesiems. Apie šio subkultūros junginio ištakas literatūroje nėra vienos nuomonės. Vieni mokslininkai teigia, kad jais tapo anksčiau buvę „autoritetai“ („vagys pagal įstatymą“), karo metu mobilizuoti į kariuomenę ir kariavę Lenkijos, Kaliningrado srities bei Lietuvos teritorijoje, kiti šiai grupei priskiria vagis atsiskyrėlius [6, p. 31.]. Treti minėtą nusikaltėlių bendruomenę sieja su Lenkijos nusikaltėliais recidyvistais. B. Vodolazskis, J. Vakutinas rašo: „1939–1940 metų laikotarpiu, Vakarų Ukrainą ir Vakarų Baltarusiją prijungus prie TSRS, atsirado nauja „lenkų vagių“ grupuotė“ [7, p. 20–21].

Taip pat mano ir A. Kuzminas. Jis teigia: „Prie TSRS prijungtose Pabaltijo respublikose, Vakarų Ukrainoje ir Baltarusijoje buvo nemažai kalėjimų, kuriuose bausmes atliko nusikaltėliai profesionalai. Iš ten į GULAG'o sistemą etapuoti vagys profesionalai bandė įsitvirtinti jiems naujomis sąlygomis tam, kad užimtų deramą vietą tarp nuteistųjų. Nežinodami visų nusikaltėlių „autoritetų“ gyvenimo bausmės atlikimo vietose TSRS subtilybių, jie šiurkščiai pažeidinėjo atskiras neformalias elgesio normas sukeldami vietinių „autoritetų“ nepasitenkinimą. Tarp senbuvių ir iškilusių naujų „autoritetų“ kildavo konfliktų“ [8, p. 151]. Siekdami įsitvirtinti, šios grupės nariai rinko „priklausančias duokles“ iš dirbančių nuteistųjų, formavo savo bendrą „įždą“, organizavo susirinkimus, žiauriai baudė jiems nepaklususius. Manytina, kad būtent šiuo laikotarpiu aktyviausiai vyko Lietuvos ir Rusijos nusikaltėlių recidyvistų konfliktas ir kova dėl įtakos sričių penitencinėse įstaigose. Išanalizavus minėtų mokslinių šaltinių duomenis, darytina sviri prielaida, kad „lenkų vagių“ kategorijai galėjo priklausyti ir nuteistieji iš Lietuvos, kad jie aktyviai prisidėjo prie kriminalinės subkultūros raidos.

Nusikaltėlių aplinkos autoritetai, siekdami tenkinti visus savo poreikius, prisidengdami „vagių įstatymu“ atiminėjo iš kitų nuteistųjų pinigus, maisto produktus ir netgi valstybės teikiamą maistą. Tiesiogiai šią veiklą vykdė autoritetų padėjėjai („frajeriai“), pasipriešinimus malšino smurtaudami, o dažniausiai – priverstinai išžagindami. Šis reiškinys buvo toks masinis, kad šios priemonės suformavo atskirą nuteistųjų grupę, egzistuojančią iki šių dienų, vadinamą „nuskriaustųjų kasta“.

Sąlyginai neutralūs „mužikai“ (daugiausia tai darbininkai, žmonės iš provincijos bei kiti nuteistieji, stengęsi laikytis neutraliai tiek neformalių, tiek oficialių normų atžvilgiu) šeštojo dešimtmečio pradžioje pradėjo kelti masines riaušes ir naudojo nekontroliuojamą smurtą prieš autoritetus, kurie iki tol juos išnaudojo. Smurtautojai nesilaikė jokių taisyklių, užtek-davo, kad asmuo bent kiek būtų susijęs su „autoritetais“, ir su juo būdavo susidorojama fiziškai. Taip atsirado ir iki šiol vartojama sąvoka „bespredielas“, reiškianti neribotą smurtą. Beje, tokio masto ir pobūdžio smurtas iki šiol ypač paplitęs penitencinėse įstaigose, kur laisvės atėmimo bausmę atlieka pirmą kartą nuteisti asmenys.

Antroje šeštojo dešimtmečio pusėje buvo pritaikytos kompleksinės nusikaltėlių bendruomenės „autoritetų“ poveikio kitiems nuteistiesiems neutralizavimo priemonės, kurios 1956–1958 m. nuteistųjų nusikalstamumą penitencinėse įstaigose sumažino apie 40 proc. [9, p. 345]. Tai buvo kriminalinių struktūrų, kurios ilgą laiką formavosi idėjiniu, savitos „moralės“ pagrindu, irimo pradžia. 1958–1961 m. sustiprintos kovos su nusikaltėlių grupuotėmis penitencinėse įstaigose priemonės privertė nusikalstamo pasaulio autoritetus atsakyti atviros antvisuomeninės veiklos. Daugelis problemos tyrinėtojų dėl šios priežasties tvirtina, kad „vagių bendruomenė“ (kaip pagrindinis ir vienintelis branduolys) tuo laikotarpiu išnyko ir atsirado neformalus bei nesistemiškas nuteistųjų skirstymas į atskiras grupes [7, p. 27–28]. Autoriaus nuomone, tokia nuostata yra klaidinga, kadangi nėra galimybių sustabdyti asmenų, atliekančių laisvės atėmimo bausmę uždaroje aplinkoje, grupavimosi į „autoritetus“, „neutralius“ ir „nuskriaustuosius“ ar kitokias mikrogrupes (tai rodo iki šių dienų išlikęs griežtas nuteistųjų susiskirstymas). Šis grupavimasis nėra dirbtinis, jis nuolat vyksta sistemiškai, pagal istoriškai susiformavusią struktūrą.

Iki tol nepajudinami nusikalstamo pasaulio autoritetų elgesio principai ėmė keistis. „Vagys“ nuo šiol galėjo ne tik vogti, bet ir daryti kitus nusikaltimus, „vagių sueigose“ buvo priimami sprendimai, leidžiantys „sažiningai išeiti“ iš grupuotės ir netgi bendradarbiauti su penitencinės įstaigos administracija (be abejo, stengiantis išlaikyti slaptumą ir kad nenukentėtų kiti bendruomenės nariai). Kaip būtinas kriminalinės subkultūros elementas išliko „bendras išdas“, ir prisidėti prie jo – kiekvieno nuteistojo pareiga ir garbės reikalas. Nors ir buvo deklaruojama, kad jis skirtas bendruomenei, tačiau juo iš tikrųjų naudodavosi tik autoritetai, taip pat nuolat režimo reikalavimus pažeidinėjantys nuteistieji. Kaip ir visais laikais, buvo draudžiama tarpusavio konfliktus spręsti kreipiantis pagalbos į penitencinės įstaigos administraciją.

Bendrojo ir sustiprinto režimo pataisos darbų kolonijose buvę nuteistieji apie pamatines „vagių bendruomenės“ ir jos „įstatymų“ nuostatas iki aštuntojo dešimtmečio nežinojo beveik nieko. Pagrindinės kriminalinės subkultūros vertybės buvo palaikomos stichiškai. Aukšta vieno ar kito nuteistojo neformali padėtis buvo nustatoma ne pagal jo „nusikalstamos karjeros“ nuopelnus (padarytus nusikaltimus bei „kalėjimo patirtį“), o pagal asmenines savybes ir elgesio manieras. Šiose institucijose saviorganizacija dažniausiai vykdavo etniniu, nacionaliniu, gyvenamosios vietos laisvėje pagrindu. Tačiau skirtingai nei kalėjimuose ar ypatingojo arba griežtojo režimo pataisos darbų kolonijose, čia „bendro išdo“ rinkimas, „patikrinimo“ ir kitos apeigos, fizinis smurtas nepritariančiųjų atžvilgiu buvo naudojama ne kriminalinės subkultūros tradicijoms palaikyti ar plėtoti, o savo autoritetui įtvirtinti, jėgai naudoti. Ankstesnio laikotarpio penitencinei bendruomenei būdingi struktūriniai ryšiai masiškai šiose kolonijose pradėjo plisti tik aštuntojo dešimtmečio viduryje.

Išryškėjo šiam laikotarpiui būdingas dar vienas svarbus reiškinys – nusikalstamumo struktūros pokyčiai šalyje. Dėl nestabilios padėties suaktyvėjo nusikalstamas pasaulis. Šios sąlygos leido išplisti ir kriminalinei subkultūrai, tačiau toks atvirumas irgi keitė pačią kriminalinės subkultūros esmę. Vis labiau „liberalizuojami“ nusikaltėlių „autoritetų“ elgesio principai – kai kurie recidyvistai padarė išžaginimus, kitus nusikaltimus, kuriuos padaryti prieš porą dešimtmečių buvo nesuvokiama ir griežtai smerktina pagal „vagių įstatymus“. Taip pat anksčiau „autoritetams“ buvo griežtai draudžiama užsiimti bet kokia veikla, o ypač legaliai dirbti. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, šie asmenys vis dažniau įsitraukia į verslą.

Kiek vėliau, vis labiau įsigalint rinkos ekonomikai, nusikaltėliai siekė tradicinių tikslų ir idealų moderniomis, tačiau vadovaujantis senuoju požiūriu, primityviomis priemonėmis. Jauni nusikaltėliai, siekdami tapti nusikalstamo pasaulio „autoritetais“, papirkinėjo iš penitencinių įstaigų išėjusius tikruosius „autoritetus“, kad šie priimtų „naujokus“ į savo bendruomenę ir pripažintų kaip lygiaverčius „vagis“ [10, p. 85]. Tačiau nors ir pripažinti, jie neišmanė tų tradicijų, papročių bei neformalaus elgesio normų, kurios penitencinėse įstaigose formavosi ilgą laiką ir iki šiol daugiau ar mažiau reguliuoja nuteistųjų santykius. Patekę į penitencines įstaigas jie bando laužyti nusistovėjusią tvarką, dėl to kyla konfliktų tarp laisvės atėmimo vietų senbuvų ir naujai nuteistų asmenų. Beje, konfliktai dažnai išsprendžiami ne vadovaujantis senosiomis tradicijomis, o išsiperkant arba su priešininku susidorojant fiziškai.

Pastaruoju laikotarpiu autoritetas kriminalinėje subkultūroje palaikomas ne tiek ištikimai laikantis nusikalstamo pasaulio tradicijų, kiek disponuojant „šešėliniu kapitalu“ [11, p. 76]. Tačiau būtų klaidinga manyti, kad iškreiptų vertybinių orientacijų sistemos tarp recidyvistų niveliavosi. Atskiros normos, tradicijos, papročiai ir tarpasmeniniai santykiai pasikeitė, tačiau jų funkcijos išliko.

Kriminalinės subkultūros struktūros analizę pradėsime nuo vieno iš pamatinių kriminalinės subkultūros struktūrinių elementų, egzistuojančių laisvės atėmimo vietose, – nuteistųjų susiskirstymo į specifines grupes (vadinamąsias „kastas“).

Nuteistieji, kaip ir visi kiti žmonės, skiriasi savo interesais, tautybe, religinėmis pažiūromis, skirtingu išsimokslinimu bei išsilavinimu, vertybinėmis orientacijomis. Tačiau egzistuoja ir saviti, tik konkrečioje specifinėje aplinkoje taikomi skirstymai. Pagrindiniai iš jų yra du: oficialus (laisvės atėmimo bausmę pataisos namuose, išskyrus laisvės atėmimo vietų

gydymo įstaigas, atliekantys nuteistieji suskirstomi į paprastąją, lengvąją ir drausmės grupes) [12, p. 9] ir neoficialus (neformalus).

Išskirtinę reikšmę turi neoficialus (neformalus) skirstymas, atskleidžiantis vidinę, neoficialią, nuteistųjų aplinkos struktūrą. Tai labai tiksli ir darni stratifikacija¹, kurią sukuria patys nuteistieji. Dėl šios priežasties tiek patys penitencinių įstaigų darbuotojai, tiek kitų teisėsaukos institucijų darbuotojai vartoja „neformaliosios“ aplinkos terminiją. Be viso to, minėtų institucijų darbuotojai savo praktinėje veikloje tiria, analizuoja ir vertina nuteistuosius būtent šiuo požiūriu, kadangi toks skirstymas yra tikslingesnis ir patogesnis operatyvinėje veikloje, taip pat taikant prevencines priemones.

Istoriniu požiūriu išanalizavus mokslinius šaltinius galima tvirtinti, kad neformalus nuteistųjų susiskirstymas į grupes penitencinėse įstaigose egzistuoja nuo pat jų įsteigimo ir yra dėsningas reiškinys. Jis grindžiamas socialiniais-psichologiniais, fiziologiniais bei subkultūros elementais, kurių visuma akumuliuoja dideles nuteistųjų grupes. Šios grupės skiriasi viena nuo kitos privilegijų kiekiu bei turiniu savitoje nuteistųjų aplinkoje. Kaip ir bet kuri kita uždara žmonių bendruomenė, nuteistųjų aplinka iškelia savo „autoritetus“² ir pažemina „atstumtuosius“, joje visada yra asmenų, kurie ir vienus, ir kitus bei visą kriminalinę subkultūrą vertina neutraliai – yra ambivalentiški. Jie sudaro didžiąją dalį nuteistųjų (65–75 proc.), o „autoritetų“ nėra daug – iki 8–10 procentų. Panašus minėtų grupių individų santykis buvo būdingas visiems „kalėjimų bendruomenės“ raidos etapams. Tai patvirtina S. Maksimovo, V. Monachovo, G. Chochriakovo, N. Jakušino ir kitų mokslininkų atlikti tyrimai [plačiau žr. 13; 14; 15].

Aukščiausias nuteistųjų stratifikacijos lygmuo – penitencinės ir apskritai kriminalinės subkultūros saugotojai – nusikaltėlių bendruomenės autoritetai. Mūsų penitencinėse įstaigose skirtingais laikotarpiais juos vadino „vierchais“, „blatnais“, „putiovais“, „vagimis pagal įstatymą“.

„Autoritetai“ savo neteisėta ir asocialia veikla stengiasi įtraukti į savo įtakos sritį didesniąją dalį nuteistųjų. Pagrindinis tokios veiklos tikslas – varžant kitus nuteistuosius susikurti palankiausias laisvės atėmimo bausmės atlikimo sąlygas. Tai atskira, nuo išorinės aplinkos sąlyginai izoliuota recidyvistų, siekiančių ne apskritai atlikti bausmę, o viešpatauti penitencinėse įstaigose, bendrija.

„Autoritetų“ išskirtinumo pripažinimas susijęs su tuo, kad minėtiesiems asmenims dažniausiai būdingi stipriai išreikšti bendrieji, turintys reikšmės kriminalinei subkultūrai, ir specifiniai autoriteto asmenybės bruožai. Nuo kitų delinkventinių „autoritetų“ jie skiriasi nuoseklesne, stabilesne kriminogenine orientacija. Jų nusikaltimai – tai ne atsitiktinių aplinkybių ar netikėtų polėkių įtaka. Šios grupės individai į darbą žiūri kaip į tai, kas žemina jų orumą³, ir sąmoningai pasirenka nusikalstamą veiklą, įvertindami ir tokios veiklos riziką. Minėto „amato“ savitumas reikalauja, kad autoritetai atsiribotų nuo visuomenės, bendrautų tik su nusikaltėlių bendruomene. Ilgalaikė neteisėta veikla (autoritetais nuteistųjų bendruomenėje dažniausiai tampa tie, kurie buvo teisti daugiau nei du kartus)⁴, savitas gyvenimo būdas, puikus nuteistųjų aplinkos, tarpusavio ryšių išmanymas sudaro sąlygas laipsniškai įgyti būtiną nusikaltėlių bendruomenėje populiarumą bei pripažinimą.

¹ Stratifikacija – socialinių padėčių hierarchija, kuri rodo nelygų turto, galios ir prestižo pasiskirstymą. Ši nelygybė perduodama iš kartos į kartą. Žr. Dumbliauskas V. Sociologija. Vilnius, 1999. P. 27.

² Šiame straipsnyje sąvoka „lyderis“ apibūdina išskirtinai aukščiausio recidyvistų kriminalinės subkultūros lygmens nuteistuosius. Autoriaus atliktų tyrimų duomenimis, kiekvienoje Lietuvos penitencinėje įstaigoje, kur bausmę atlieka recidyvistai, tokių asmenų būna vienas arba du. Kiti nuteistieji, priklausantys aukščiausiajai „kastai“, vadinami „autoritetais“.

³ Laisvės atėmimo vietose minėtos grupės asmenys dažniausiai nekeičia savo elgesio. Į pataisos namų darbuotojams pateiktą klausimą „Koks autoritetų požiūris į darbą?“ dauguma darbuotojų (dvidešimt aštuoni iš trisdešimties) atsakė, kad jie suranda „teisingų“ (nuteistiesiems privalomų) dingsčių, kaip priversti kitus nuteistuosius dirbti už juos.

⁴ Duomenys apie teistumą pateikiami išanalizavus subkultūros grupių autoritetų, atliekančių laisvės atėmimo bausmę Alytaus, Marijampolės bei Vilniaus pataisos namuose, asmens bylas.

Šios nuteistųjų kategorijos struktūrą sudaro du lygiai. Aukščiausią poziciją užima lyderis. Kaip jau minėta, juo gali būti asmuo, išsikovojęs visų nuteistųjų bendruomenės narių pripažinimą. Aukštą tokių asmenų statusą nediskutuodami pripažįsta visi nuteistieji. Beje, pastaraisiais dešimtmečiais akivaizdžiai kinta nuteistųjų tradicijos. Vis dažniau pasitaiko atveju, kai penitencinėse įstaigose lyderiais tampa individai, nesusiję su ilgametėmis nuteistųjų tradicijomis. „Autoriteto“ lyderystę galima apibūdinti kaip vienasmenį nukreipiantį poveikį, pagrįstą jėgos panaudojimo grėsme.

Antrajam lygiui priklauso „lyderio“ aplinkos asmenys. Jie dažniausiai vadinami „bachurais“, „putiovais“ ir kitaip. Iš esmės jiems būdingos tokios pačios savybės kaip ir lyderiams, tačiau jų statusas nėra toks stabilus ir nekintamas kaip lyderių. Kiekvienas iš jų palaiko lyderio vadovavimo bendruomenei kryptį. „Autoritetai“ (lyderiai bei jų aplinkos asmenys) – tai dažniausiai nuteistieji, turintys savitų bruožų, vadovaudamiesi kriminalinės subkultūros taisyklėmis pasirinkę savitą gyvenimo būdą laisvės atėmimo vietoje. Tokie asmenys sudaro nuteistųjų grupuočių antivisuomeninės orientacijos branduolį.

Be minėtojo grupės branduolio, šiai struktūrai priklauso nuteistieji, tiesiogiai vykdantys neteisėtus „autoritetų“ sprendimus. Tai dažniausiai nuteistieji, materialiai ar kitaip priklausomi nuo „autoritetų“. Nuteistųjų žargonu jie kartais vadinami „kariais“ („soldatais“), o dažniausiai – „šestiorkomis“, „torpedomis“. Juos „autoritetai“ vertina kaip parankinius, patarnautojus, todėl jie praktiškai nedalyvauja sprendžiant „bachurų“ kasdienes reikalus. Vykdytojų sudėtis nėra pastovi, nes nusikaltėlių bendruomenės vadeivos, išnaudoję visas jų galimybes bei ryšius, jais nebesidomi, atsisako jų paslaugų.

Vidurinijį nuteistųjų bendruomenės stratifikacijos sluoksnį sudaro „neutralūs“ nuteistieji, kurie iki nuteisimo dažniausiai nepriklausė jokioms subkultūros grupuotėms. Skirtingais laikotarpiais penitencinėse įstaigose juos vadino „avimis“, „velniais“, „mužikais“, „rabatigomis“ ir kt. Tokių nuteistųjų vieta nagrinėjamoje hierarchijoje tiesiogiai priklauso nuo jų asmeninių savybių bei nuo to, kaip greitai ir koku mastu jie sugeba įsisąmoninti neformalias „zonos gyvenimo“ taisykles. Kai kurie iš jų turi gan aukštą statusą („putiovi mužikai“) ir tiesiogiai bendrauja su „autoritetais“. Kitų „neutraliųjų“ padėtis yra ne tokia privilegijuota. Būtent „neutralieji“ yra pagrindinis „bachurų“ išnaudojimo objektas. Ne atsitiktinai kai kurie nuteistieji iš „mužikų“ bendruomenės neišlaiko nuolatinės psichologinės įtampos ir padaro nusikaltimus (dažniausiai pradiniu buvimo laisvės atėmimo vietoje laikotarpiu) arba iš dalies degraduoja. Jie praranda gebėjimą prižiūrėti save, užsiima veikla, reikalaujančia fizinių bei psichologinių pastangų. Laisvės atėmimo vietoje juos paniekiamai vadina „pamoišnikais“¹ ir pan. Tiek „autoritetai“, tiek kiti nuteistieji jų negerbia, bet ir nepersekioja.

Būdinga, kad dauguma minėtųjų asmenų smerkia nustatytą neformalią „tvarką“ ir „autoritetų“ elgesį, tačiau atvirai to neišreiškia. Iš esmės tokių nuteistųjų padėtį penitencinėse įstaigose galima vertinti kaip imigrantų. Jie priversti pasyviai prisitaikyti prie naujos, jiems daugiau ar mažiau svetimos kriminalinės subkultūros ir gyvenimo būdo. Daugelis jų atlikę bausmę siekia vėl integruotis į visuomenę.

Žemiausiam laisvės atėmimo vietų gyventojų subkultūros stratifikacijos lygmeniui priklauso „atstumtieji“. Tai nuteistieji, kuriuos už padarytus kriminalinės subkultūros normų pažeidimus persekioja arba anksčiau nubaudė „autoritetai“².

Mes manome, kad šios kategorijos asmenų įvardijimas terminu „atstumtieji“ yra pats priimtinausias, nes juos atstumia dauguma nuteistųjų, dažniausiai viešai, ir tuomet jie izoliuojami nuo visos nuteistųjų bendruomenės. Jie izoliuojami ne tik iki bausmės termino pabaigos, bet ir tuo atveju, jei vėl padaro nusikaltimą ir nuteisiami pakartotinai.

¹ Apskritai nuteistųjų neigiamas požiūris į darbą, socialią veiklą su panieka išreiškiamas „pamoino“, „zapadlo“ ir kt. žodeliais.

² Panašaus pobūdžio atstumtųjų asmenų kategorija egzistuoja įvairių šalių penitencinėse įstaigose. Jie, vieną kartą įgavę tokį statusą ir patekę į „atstumtųjų“ grupę, dažniausiai būna stigmatizuojami ir priverčiami kęsti kitų nuteistųjų patyčias iki bausmės termino pabaigos. Kai kuriais atvejais šioje nuteistųjų grupėje būna ketvirtadalis visų nuteistųjų, esančių laisvės atėmimo įstaigoje (žr. [16, p. 45–48; 17, p. 19]).

Tarpusavyje kriminalinės subkultūros „etiketo“ saugotojai šios kategorijos asmenis vadina „nuskriaustaisiais“ ir šiai grupei priskiria: autoritetus, išdavusius savo bendruomenę („sūkos“); nemokius skolininkus („fuflovščikai“); „apsišaukėlius“; asmenis, tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvavusius grobiant kitų nuteistųjų turtą („žiurkės“); nuteistuosius, davusius teisingus parodymus būnant liudytojais ar nukentėjusiais; asmenis, dalyvavusius teisės pažeidimų prevencijos grupių veikloje; nuteistuosius, bendradarbiavusius su teisėsaugos institucijų pareigūnais („stukačiai“, „ožiai“); homoseksualistus („nuskriaustieji“, „nuleistieji“, „gaidžiai“).

Laisvės atėmimo vietose galimas atstūmimas ir dėl priežasčių, kurias sukelia gyvenimas tos pačios lyties asmenų bendruomenėje, taip pat biologiniai (seksualiniai) poreikiai. Todėl rizika tapti atstumtuoju ypač padidėja asmenims, nuteistiems už išžaginimą arba smurtinius seksualinio pobūdžio veiksmus, nuo kurių nukentėjo nepilnamečiai.

Autoriaus nuomone, „atstumtųjų“ grupėje reikia išskirti pasyvius homoseksualistus. Jų žemą neformalų statusą mes jau aptarėme. Tačiau siekiant apibūdinti juos visapusiškiau, tikslinga paminėti, kad dauguma šių asmenų tiesiogiai patys patyrė žiauriausią smurtą už padarytus „zakonų“ pažeidimus. Nusikaltėlių bendruomenės „autoritetai“ jiems taiko kriminalinės subkultūros normas, pagal kurias jie priversti gyventi ypač žeminančiomis socialinės izoliacijos sąlygomis.

„Bachurai“ už nusižengimus daugiau nepersekioja šios kategorijos nuteistųjų (už „zakonų pažeidimus“ jiems jau buvo atkeršyta). Tačiau būtent šios kategorijos nuteistieji labiausiai nukenčia, kai „autoritetai“ pradeda smurtauti būdami apsvaigę nuo alkoholinių gėrimų ar narkotinių medžiagų, masinių riaušių metu.

Iš tiesų tragiškos egzistavimo laisvės atėmimo vietoje sąlygos daro „atstumtuosius“ abejingus savo gyvenimo sąlygoms, jie praranda asmeninio orumo jausmą, nesilaiko asmeninės higienos taisyklių, savo kalboje vartoja daug seksualinio pobūdžio posakių bei keiksmažodžių, siekia patenkinti tik instinktyvius poreikius (pagrindiniai – mitybos ir seksualiniai). Nelygiavertės gyvenimo sąlygos, ciniškas požiūris į juos, baimė dėl savo sveikatos ar netgi gyvybės, paskatina šiuos asmenis daryti pačius įžūliausius nusikaltimus. Nereti atvejai, kai šios kategorijos nuteistieji nusižudo ar bando tai padaryti.

Be to, aptariamoji nuteistųjų kategorija visiems laikams praranda galimybę susigrąžinti prarastą statusą. Visų atstumti jie žmogiškų ryšių bei saugumo ieško ir gali tikėtis tik savo grupėse. L. Nikitinskis teigia, kad šiame metų metus trunkančiame košmare kai kurie nuteistieji stengiasi gyventi kaip sraigės – užsidarę savo kiaute [19, p. 456]. Tai itin sunku psichologiškai, kadangi nuteistiesiems skirtingą poveikį nuolatos daro penitencinės įstaigos administracija bei nusikaltėlių aplinka.

Kitas kriminalinės subkultūros elementas – nuteistųjų tradicijos ir papročiai – tokie pat nevienalypiai, kaip ir pati jų bendruomenė. Pirmąją šių fenomenų grupę dažniausiai vadina „įstatymais“ („zakonais“). Viena vertus, šios nuostatos ir draudimai yra grindžiami tvirtomis bendrosios kriminalinės subkultūros taisyklėmis, kita vertus, jie atspindi asmenų, atliekančių bausmę penitencinėse įstaigose, laikymo sąlygų įvairovę.

Pagal savo funkciją įgyvendinimą jie gali būti ir negatyvaus, ir pozityvaus pobūdžio. Pavyzdžiui, tarp nuteistųjų jau dešimtmečius gyvuoja pagrindinis elgesio principas: „nedaryk nieko tokio, kas gali kenkti mums, kadangi nuo to gali nukentėti bet kuris iš mūsų“. Iš čia ir kilo taisyklės, „draudimų kompleksas“: „nevok iš artimo“, „nesek, nestebėk kitų“, „neskųsk kitų“, „nesikreipk į „zonos“ administraciją pagalbos sprendžiant konfliktus“ ir pan. Šie draudimai yra privalomi visiems, ir visi jų laikosi, nepaisant to, kokiai kriminalinės subkultūros grupei priklauso nuteistasis. Jie stabilizuoja nuteistųjų ryšius, tarpusavio santykius.

Kitas principas skelbia: „Visada išsaugos „zeko“ garbę“, t. y. „nepraloš kortomis to, ko negalėsi grąžinti“, „sugebėk pakovoti už save“ ir pan. Jei apie nuteistą sklinda gandas, kad jis neva bendradarbiauja su administracijos darbuotojais arba, tarkime, nesumokėjo kortomis praloštos sumos, tai pagal minėtas „taisykles“ jis privalo kovoti už save. Įrodyti,

kad tai netiesa – sumušti įžeidusįjį. O jei nesugebės, vadinasi, viskas, kas apie nuteistąjį kalbama, tiesa.

Tokio pobūdžio nuostatas sąlygoja natūrali atranka. Fiziškai stiprūs, valingi žmonės dažniausiai geriau prisitaiko prie gyvenimo sąlygų laisvės atėmimo vietose. Jų aplinka sukuria, palaiko bei išsaugo išvardytąsias normas.

Kita tradicijų ir papročių grupė yra būdinga išskirtinai nusikaltėlių bendruomenės „autoritetams“. Be abejo, jos tiesiogiai susijusios su pagrindinėmis bendrosios kriminalinės subkultūros vertybėmis, taip pat su minėtais „zakonais“. Viena vertus, vienos jų tiesiogiai formuojasi laisvės atėmimo vietose bendrų nuostatų ir normų pagrindu, kita vertus, daro didelę įtaką, o kai kuriais atvejais ir sukuria naujas neformalias taisykles.

Šie „natūralūs įstatymai“ veikia trimis pagrindinėmis kryptimis. Pirmieji reguliuoja nuolat nusikaltimus darančių asmenų, t. y. recidyvistų, ir visuomenės, teisėsaugos institucijų, penitencinių įstaigų tarpusavio ryšius. Šią sritį reguliuojančios taisyklės: „nedirbk, gyvenk iš savo nusikalstamo amato“; „nebendradarbiauk su teisėsaugos institucijų pareigūnais“; „bet kokią policijos, penitencinės įstaigos, teismo ar prokuratūros darbuotojų klaidą išnaudok savo interesams (pvz., savo teisėms išplėsti laisvės atėmimo vietoje)“ ir pan. Tai pagrindiniai ir patys pastoviausi „įstatymai“. Tai absoliutaus nenoro taikstytis su visuomenės interesais, neapykantos teisėsaugos institucijoms ir visiems, kas trukdo, neleidžia nusikaltėlių grupuotėms funkcionuoti remiantis savo vertybinėmis orientacijomis, išraiška.

Kitos tradicijos ir papročiai reglamentuoja kriminalinės subkultūros sekėjų („autoritetų“) ir kitų nuteistųjų kategorijų tarpusavio ryšių sistemą. Asmenų, atliekančių laisvės atėmimo bausmę, susiskirstymas į kriminalinės subkultūros grupes yra reguliuojamas pačių „įstatymų“. Be to, egzistuoja reikalavimas: „palaikyk „teisingus“ ryšius tarp nuteistųjų“. „Autoritetai“ puikiai suvokia, kad jei nuteistųjų tarpusavio ryšių reguliavimo iniciatyvą, taip pat daugiau ar mažiau nusistovėjusias neformalias pozityvias elgesio normas savo žinion perims laisvės atėmimo vietos administracija, tai jų neformali valdžia ir įtaka kitiems nuteistiesiems gerokai sumažės. Todėl jie savo bendruomenėje dešimtmečiais saugo nuostatą: „stebėk, kad kiekvienas laikytųsi „įstatymų“ ir jiems paklustų, nes jų pažeidimas automatiškai pažeidžia tavo teises. Neleisk, kad būtų engiami nuteistieji, nepadarę nusikaltėlių bendruomenei nieko bloga. Priešingai, prireikus apgink juos – kada nors pravers“. Visa tai yra pagrindas daugumai asmenų, atliekančių laisvės atėmimo bausmę, tikėti ir paklusti „autoritetams“, taip pat slepia tikrąją jų esmę. Tokiomis sąlygomis kitiems nuteistiesiems recidyvistai sudaro iliuziją, kad jie taip pat tik „bachurai“ ir kartu sumaniai daro įtaką nuteistiesiems (o kai kuriais atvejais ir teisėsaugos institucijų darbuotojams).

Visi „neutralūs“, laikydamiesi „įstatymų“ užsitarnavę autoritetų globą, iš esmės yra ta žmonių grupė, kurią engdami ir gyvena „bachurų kasta“. Bet kokio jų protesto prieš funkcionuojančią „teisėtvarką“ pasekmė – prievartos panaudojimas ir, kaip dažniausiai būna, atstūmimas, pažeminimas. Neformalios normos gana savotiškai reglamentuoja atstūmimo procesą. „Atstumtiesiems“ nerašytos taisyklės draudžia slėpti kriminalinės subkultūros nustatytą statusą, būti vienoje kameroje su kitais nuteistaisiais, valgyti valgykloje prie vieno stalo su „žmonėmis“ („autoritetais“, „mužikais“ ir kitais nuteistaisiais), dirbti tam tikrus darbus, naudotis bendrais indais, darbo įrankiais. Netgi galioja taisyklė, jog „autoritetas“ negali „nuskriaustojo“ mušti ranka ar koja. Kad „nesusiteptų“, jis turi naudotis lazdomis arba kito kiomis priemonėmis.

Trečioji nagrinėjamų „natūralių įstatymų“ veikimo sritis – pati nusikaltėlių aplinka. Ši aplinka glaudžiai susaistyta nerašytomis, bet akivaizdžiai juntamomis „įstatymų“ gijomis. „Autoriteto“ veikla reglamentuota bene labiausiai, todėl šią „subkultūros teisės šaką“ netgi galima suskirstyti į „institutus“.

„Įtrauk į savo veiklą jaunimą ir auklėk jį pagal „zakonų“ nuostatas“. Dėsninga yra tai, kad kiekvieno žmogaus veikla, taip pat ir antisuomeninė, turi savus didvyrius, jų „žygiai“ tampa „istoriniais“, juos stengiasi pamėgdžioti kiti pasekėjai. Kitaip tariant, kiekviena žmonių karta prikelia iš praeities idealo vaizdinį – tai visų socialinių grupių, bendruomenių tradicija.

Kažkas panašaus vyksta nusikaltėlių bendruomenėje, kur skirtingų kartų nusikaltėliai, būdami laisvės atėmimo vietose, formuoja savo idealą.

Tokio idealo principas gana elementarus. Pirmiausiai tai turi būti sėkmės istorija. Herojaus nesėkmės nuslepamos arba įvardijamos norint pabrėžtinai parodyti „mentų“ žiaurumą, netinkamą elgesį, nenorą suprasti nuteistojo problemas ir kita. Stengiamasi pabrėžti kiekvieną teisės saugos institucijų klaidą, taip išaukštinant „neabejotinus“ nuteistojo gebėjimus. Suformuojamas pavyzdys, kaip „nesunkiai“ ir „teisingai“ galima susikurti gana geras gyvenimo sąlygas.

Pastaruoju laikotarpiu vis labiau ryškėja siekimo tiesioginės naudos sau tendencija. Fizinė jėga įgauna reguliacinio elemento statusą, tačiau jos suabsoliutinti negalima, nes moksliniai tyrimai patvirtina vis dar didelę kriminalinės subkultūros įtaką nuteistųjų ryšiams. Savo darbuose tokią nuostatą patvirtina A. Gurovas, J. Vakutinas, S. Lebedevas, N. Jakušinas ir kiti kriminologai.

Antisocialių tradicijų ir papročių ilgalaikis egzistavimas pats savaime dar neįrodo jų aktualumo ir įtakos esamam laikotarpiui: nagrinėjamų reiškinių gyvybingumas tiesiogiai priklauso nuo jų raidos naujomis vėlesnių recidyvistų kartų gyvenimo penitencinėse įstaigose sąlygomis. Iš esmės nusikaltėlių aplinka, perimdama vienus savo asocialaus palikimo elementus, tuo pat metu atmeta kitus, kurie prieštarauja naujai susiklosčiusiems ryšiams. Todėl kriminogeninėse „autoritetų“ grupuotėse nuolat pastebimi nuostatų ir draudimų pokyčiai.

Galima daryti išvadą, kad tradicijos ir papročiai tiesiog išnykti negali, bet, aišku, kad jie keičiasi. Numatant recidyvistų kriminalinės subkultūros kontrolės ir prevencijos priemones reikėtų atsižvelgti į šiuos dėsningumus.

Nusikaltėlių aplinkos tradicijos ir papročiai yra pavojingų visuomenei veikų, padaromų laisvės atėmimo vietose, priežastis. Atlikus penitencinių įstaigų vidaus tyrimų tarnybų darbuotojų apklausą paaiškėjo, kad kiek daugiau nei pusė (apie 58 proc.) visų nusikaltimų penitencinėse įstaigose vienaip ar kitaip yra susiję su antivisuomeninių tradicijų ir papročių, veikiančių bausmę atliekančių nuteistųjų bendruomenėse, laikymusi ir vykdymu. Panašų dėsningumą patvirtina ir Rusijos mokslininkai, tačiau iš jų atliktų tyrimų matyti, kad prieš dvidešimt metų tokie nusikaltimai sudarydavo net 69–76 proc. visų penitencinėse įstaigose padaromų nusikaltimų [19; 20]. Dažniausiai tokių pasikėsinimų aukomis tampa į laisvės atėmimo vietą naujai atvykę nuteistieji, taip pat asmenys, nustatyta laiku nesumokėję kortomis praloštų pinigų, bendradarbiavę su penitencinės įstaigos administracija ir išdavę nuteistuosius – teisės pažeidėjus, asmenys, atsisakę vykdyti „bachurų“ nurodymus arba padarę kitokios žalos nusikaltėlių bendruomenei. Apibendrinant galima daryti išvadą, kad tokio pobūdžio nusikaltimai penitencinėse įstaigose – nuteistųjų tarpasmeninių konfliktų padarinys.

Be minėtųjų tradicijų ir papročių, penitencinėse įstaigose būdami visiškai izoliuoti nuo teigiamų visuomenės vertybių, nuteistieji perima ir vartodami tobulina savotišką „nuteistųjų kalbą“, populiarias pramogas, odą išmargina tatuiruotėmis – simboliais.

Ypač svarbią reikšmę nuteistųjų bendruomenėje įgauna nusikaltėlių žargonas. Čia jis ne tik saugomas, bet ir pritaikomas prie besikeičiančios aplinkos ir visos kriminalinės subkultūros. Įvairiais laikotarpiais žargono reikšmę ir įtaką nusikaltėlių bendruomenės veiklai tyrė G. Breitmanas, M. Gernetas, L. Meljanenkovas, Ž. Rossi ir kiti mokslininkai. Lietuvoje nuteistųjų žargono, kaip ir visų kitų kriminalinės subkultūros elementų, tyrimai nebuvo gausūs. Kiek daugiau dėmesio žargonybėms ir tatuiruotėms savo darbuose skyrė V. Pavilionis [21, p. 79–84]. Autorius metodologiškai tiksliai pažymėjo, kad žargono negalima versti į literatūrinę lietuvių kalbą, o būtina tyrinėti tokį, koks jis yra, nes keičiamas jis gali netekti autentiškumo ir mokslinės prasmės. Tačiau laikas parodė, kad V. Pavilionis klydo, manydamas, kad šie kriminalinės subkultūros elementai nekinta. Kaip jau minėjome anksčiau, beveik visi struktūriniai kriminalinės subkultūros elementai daugiau ar mažiau keičiasi vykstant pokyčiams visuomenėje, valstybėje.

Uždaroje erdvėje sukurtas nusikaltėlių žargonas, kurį vartoja bausmę atliekantys asmenys, egzistuoja kartu su gimtąja kalba ir kartu su ja atlieka komunikacinę funkciją. Todėl

kiekvienas nuteistasis, nori jis to ar ne, išmoksta jį ir vartoja kasdieninėje veikloje.

Tai, kad nusikaltėlių kalbos dialektas, skverbdamasis į nuteistųjų bendruomenę, kelia pavojų, nėra nepagrįstas teiginys. Iš pradžių ciniški terminai ir sąvokos tarsi parazitai patenka į kasdienę nuteistųjų kalbą ir vartojami atsainiai, nesigilinant į jų prasmę ir esmę. Po to jie pradeda nevalingai veikti sąmonę, keisti žmogaus psichologiją. Nuolat vartojama taip savitai susiformavusi kalba daro neigiamą įtaką vertybinei orientacijai. Nuteistasis, prarasdamas savo natūralią kalbą, vis labiau tolsta nuo visuomeninio gyvenimo normų ir aktyviai perima nusikaltėlių bendruomenės vertybes.

Be to, žargonas įtvirtina ir iš kartos į kartą perduoda nusikaltėlių bendruomenės elgesio principus bei nuostatas. Tačiau dėl tos pačios priežasties žargonas savotiškai padeda penitencinėse įstaigose stabilizuoti kriminalinės subkultūros grupių tarpusavio ryšius.

Paprastai neatsiejamas nuteistųjų laisvės atėmimo bausmė atributas yra lošimai ir įvairios pramogos. Abejotina, ar kokioje nors kitoje bendruomenės subkultūroje jie įgauna sava rankiško subkultūros elemento reikšmę. Ypač svarbią vietą čia užima lošimas kortomis.

Lošimas kortomis tarp recidyvistų jau seniai buvo paplitęs ir laisvėje, ir penitencinėse įstaigose. Rusijoje dar XVII a. kalėjimų personalui buvo nurodyta neleisti nuteistiesiems „lošti kauliukais ir kortomis“ [22]. Lošimas išlieka populiarus ir šiandien. Tačiau čia vėl iškyla kriminalinės subkultūros nuostatų nuoseklumo problema. Nuteistiesiems draudžiama lošti skolon, bet „bachurai“ stengiasi tokiu būdu padaryti kitus nuteistuosius materialiai priklausomus, kad vėliau galėtų išnaudoti. Jei nuteistasis nepaiso neformalių draudimų, jis rizikuoja savo neformaliu statusu. Tai prielaidos konfliktui, galimam neteisėtam elgesiui, kuris tiesiogiai neigiamai veikia penitencinės įstaigos darbuotojų pastangas palaikyti teisėtumą įstaigoje.

Teisinėje bei istorinėje literatūroje aprašomi ir kiti nuteistųjų žaidimai („regėjimo patikrinimas“, „dviratis“, „paskaičiuok žvaigždes“ ir pan.) [23]. Jie dažniausiai susiję su ribotomis gyvenimo penitencinėse įstaigose galimybėmis ir vertybinėmis orientacijomis. Bausmę atliekantis asmuo, norėdamas įgyti aukštesnį hierarchinį statusą, turi ne tik ugdyti nusikalstamą profesionalizmą bei laikytis kriminalinės subkultūros tradicijų ir papročių, bet ir privalo sugebėti tvirtai iškęsti tiek fizines, tiek psichologines kančias.

Šioje straipsnio dalyje detaliau nenagrinėsime recidyvistų kūrybos (eilėraščių, dainų ir kt.), pravardžių ir kitų kriminalinės subkultūros aplinkos atributų. Šie kriminalinės subkultūros elementai laisvės atėmimo vietose neturi ypač didelės įtakos nuteistųjų tarpusavio ryšių kokybei arba asmenybės vystymuisi, bet negalima visiškai paneigti jų reikšmės. Praktinėje veikloje penitencinių įstaigų darbuotojai turėtų atkreipti dėmesį į nuteistųjų tapybą ir kitokius vaizduojamuosius kūrinius (piešinius, skulptūras ir kt.). Tai vienas subkultūros elementų¹, tiksliausiai atspindintis nuteistųjų psichologinę būseną. Dominuojantys tamsių spalvų paveikslai rodo nuteistųjų nusivylimą, apatiją. Kylančią agresiją arba neigiamą požiūrį į visuomenės vertybes rodo nuteistųjų kūriniai, vaizduojantys smurtą, panieką teisėsaugos pareigūnams, seksualinį moterų pažeminimą ir išnaudojimą. Tai geriau nei bet kokia apklausa leidžia identifikuoti psichologines nuteistųjų problemas.

Išvados

Atlikus istorinės kriminalinės subkultūros analizę ir apibendrinus empirinio tyrimo duomenis galima daryti šias išvadas:

1) visuomenėje ir penitencinėse įstaigose tarp teisės pažeidėjų egzistuoja neformalūs ryšiai, kurių pagrindas yra iškreiptos vertybinės orientacijos. Dažniausiai nuteistuosius vie-

¹ Nuteistųjų tapyba įvardijama kaip subkultūros elementas todėl, kad daug nuteistųjų (iki 30 proc.) daugiau ar mažiau išreiškia savo išgyvenimus, siekius, vertybes viena ar kita vaizduojamojo meno forma, ir ši veikla nėra siejama su tikslu plėtoti bendrosios kultūros vertybes. Čia nekalbama apie nuteistuosius, siekiančius tapyti profesionaliai, tobulinti savo kūrinių estetiką ir pan.

nytis skatina ilgą laiką bausmes atliekantys nuteistieji, siekdami taip sau užsitikrinti geresnes bausmės atlikimo sąlygas;

2) politikos, ekonomikos bei valstybės ideologijos pokyčiai determinuoja nusikalstamumo bei atitinkamų jo subkultūrų pokyčius. Kadangi nuteistųjų tarpasmeninių ryšių reguliavimo principai ir mechanizmas taip pat tiesiogiai priklauso nuo šių pokyčių, analizuojant esamą padėtį šalyje ir istorinę kriminalinę subkultūrą galima prognozuoti šio mechanizmo raidą;

3) nusistovėjusių kriminalinės subkultūros elementų pokyčiams pritaria ne visi nusikaltėlių bendruomenės nariai. Šis prieštaravimas suskaido, supriešina šią bendruomenę kovojant dėl įtakos sričių. Senosios tradicijos ir papročiai priimtinesni ilgą laiką penitencinėse įstaigose bausmes atliekantiems nuteistiesiems. Vadinasi, naujai nuteistus asmenis būtina saugoti nuo neigiamo „autoritetų“ poveikio. Naujai nuteistus asmenis reikia kontroliuoti taip, kad jie neturėtų sąlygų užmegzti socialiai neigiamų subkultūros ryšių (to galima siekti atskirai laikant recidyvistus ir pirmą kartą teistus asmenis). Tačiau tai nereiškia, kad subkultūros ryšiai gali būti tik neigiami ir nepageidautini;

4) kriminalinės subkultūros nuostatų plitimą tarp nuteistųjų bei visuomenėje galima sustabdyti tik pateikiant nuteistiesiems laisvės atėmimo bausme socialiai priimtinas alternatyvas, t.y. vieną sistemą keičiant kita.

5) kriminalinės subkultūros Lietuvos penitencinėse įstaigose struktūrą sudaro šie elementai:

5.1. neformalus nuteistųjų susiskirstymas į „kastas“ (pirmoji kasta – „autoritetai“ arba „putiovi“, „blatni“, taip pat jų nurodymus vykdantys nuteistieji, kartais vadinami „kariais“ („soldatais“), o dažniausiai „šestiorkomis“, „torpedomis“, bet šie tradiciškai nepriklauso „autoritetų“ kastai; antroji – „mužikai“ arba „rabatiagos“ – tai daugiau ar mažiau neutralūs nuteistieji; trečioji – „atstumtieji“ („ožiai“, „gaidžiai“) – žemiausios kastos nuteistieji, turintys mažiausiai teisių ir neturintys teisės pakeisti savo statuso kriminalinės subkultūros hierarchijoje).

5.2. neformalios nuteistųjų tradicijos bei papročiai: neformalūs nuteistųjų „įstatymai“, dažniausiai tiesiogiai prieštaraujantys oficialiajai teisėtvarakai; Šie „natūralūs įstatymai“ veikia trimis pagrindinėmis kryptimis. Pirmieji reguliuoja nuolat nusikaltimus darančių asmenų, t. y. recidyvistų, ir visuomenės, teisėsaugos institucijų, penitencinių įstaigų tarpusavio ryšius. Kitos tradicijos ir papročiai reglamentuoja kriminalinės subkultūros sekėjų („autoritetų“) ir kitų nuteistųjų kategorijų tarpusavio ryšių sistemą. Trečioji nagrinėjamų „natūralių įstatymų“ veikimo sritis – pati nusikaltėlių aplinka.

5.3. atributiniai kriminalinės subkultūros elementai: kalba (žargonas), azartiniai lošimai, tatuiruotės, nuteistųjų kūryba.

LITERATŪRA

1. Naujoji Romuva. 1937. Nr. 16.
2. **Andriulis V.** Nusikaltimų prevencijos patirtis Lietuvoje 1918–1940 m. Antologinė apžvalga. – Vilnius, 2000.
3. **Ruseckas P.** Visuomenės kova su nusikaltimais. – Kaunas, 1937.
4. **Jurgelaitienė G.** Recidyvinio nusikalstamumo prevencija Lietuvos Respublikoje. Daktaro disertacijos santrauka. – Vilnius, 2001.
5. **Petkus A.** Kriminalinė subkultūra ir jos įtaka recidyviniam nusikalstamumui // Jurisprudencija. LTU, 2001. Nr. 20(12).
6. **Анисимков В. М.** Тюремная община: вехи истории. – Москва, 1993.

7. **Водолазский Б. Ф., Вакутин Ю. А.** Преступные группировки. Их обычаи, традиции, законы. – Омск, 1979.
8. **Уголовно–исправительное право** / Под ред. Зубкова А. И. – Москва, 1997.
9. **Росси Ж.** Справочник по ГУЛАГу. Ч. 2. – Москва, 1991.
10. **Анисимков В. М.** Тюрма, её „законы“. – Саратов, 1998.
11. **Messerschmidt J. A.** Masculinities and crime // F. T. Cullen & R. Agnew (Eds.), *Criminological theory: Past to present*. – Los Angeles, 1999.
12. **Lietuvos Respublikos** baudmių vykdymo kodeksas // *Valstybės žinios*. 2002. Nr. 73–3084.
13. **Монахов В. И.** Группировки воров–рецидивистов и некоторые вопросы борьбы с ними. – Москва, 1957.
14. **Якушин Н. М., Зайцев В. В.** Преемственность оперативного сопровождения // *Вестник МВД РФ*. 1992. № 3.
15. **Хохряков Г. Ф.** Социальная среда и личность. – Москва, 1982.
16. **Kauffman K.** Prison officers and their world // Camb., Mass, L.; Yavv U.P. 1988; Federal Bureau of Prisons 1989 state of the Bureau. U.S. Department of Justice. – Washington, 1990.
17. **Lloyd C.** Suicide and Self Injury in Prison: A Literature Review, Home office Research Study. No. 15. – London, 1990.
18. **Никитинский Л. В.** Рядом, за стеной // *В человеческом измерении*. – Москва, 1989.
19. **Быстрых В. И.** Правовые способы предупреждения отрицательного влияния малых групп осуждённых в исправительно-трудовых учреждениях: Дис. канд. юрид. наук. – Москва: ВНИИ МВД СССР, 1984.
20. **Каретников В. И.** Характеристика преступлений, совершённых осуждёнными в ИТК. – Москва, 1986.
21. **Pavilonis V.** Žargonybės ir taturuotės – nusikalstamumo subkultūros elementai (1) // *Teisės problemos*. 1994. Nr. 3.
22. **Сергиевский И. Д.** Наказание в Русском праве 17 века. Citata iš M. Gerneto straipsnio. *Право и жизнь*. – Москва, 1923. № 3.
23. **Анисимков В. М.** Тюремная община – „вехи истории“. – Москва, 1993.

Derivation, Development and Structure of Criminal Subculture in Penitentiary Institutions

Lect. Arturas Petkus

Law University of Lithuania

SUMMARY

The purpose of this article is to analyze the preconditions, mechanisms of derivation and further development of criminal subculture, which were defined by correctional policy of the state, discrepancy of mentality, value of orientations of the persons leaving punishment.

This article deals with the origin and development of criminal subculture in penitentiary institutions of Lithuania. Traditions and standards of conduct of the inmates, and especially - recidivists there were adopted at convicted of Russia by Lithuanian convicted, leaving their punishments in Russian prisons after The Second world war. Repeatedly convicted to sentence of imprisonment in Lithuania, these persons the reserved informal traditions have solidified in communities of penitentiary institutions of Lithuania later.

Though is rare, but for enduring the punishment from other republics of former Soviet Union in Lithuania too sometimes there were convoyed the recidivists - keepers of criminal subculture. Thus in Lithuanian correctional prisons the criminal subculture with peculiar features, but very closely connected with penitentiary institutions of Russia developed.

Today in Lithuanian prisons exists a criminal subculture with peculiar structural essentials: informal stratification of prisoners into „casts“; informal traditions and conventions, including

informal „laws“; attributive essentials of criminal subculture – speech – slang, gambles, tattoos, prisoners’ creation.

During past fifteen years a lot of things in our country have changed. Lithuanian Criminal and Penal policy were reformed according to the Lithuanian law system reform program.

Changes in policy, economics, national ideology determines changes in criminal activities and appropriate criminal subcultures. Scientific estimation of present social situation in Lithuania and historical analysis of criminal subculture affords ground for forecasting, because ground rules of relationships and all kinds of networks between convicts are immediately concerned with changes in community.

Primary researches allow making very important and valid assumption. The distribution of criminal subculture among convicted and in the society can be controlled only presenting to convicted socially acceptable alternatives. It means that one system should be superseded by other system.

